

تاریخ دریافت : ۹۵/۰۶/۱۵

تاریخ پذیرش : ۹۶/۰۷/۰۵

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
The Role of Landscape Elements (Water and Geographic Context)
in the Configuration of Bahrol-eram Garden
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

نقش عناصر منظر (آب و بستر جغرافیایی) در شکل‌گیری باغ بحرالارم بابل

وحید حیدرنتاج*

چکیده

باغ‌های کرانه جنوبی دریای خزر از نمونه‌های برجسته باغ‌سازی ایرانی است که بر خلاف باغ‌های کویری ایران تضاد چندانی با محیط اطراف ندارد. مسئله پیش رو در تحقیق حاضر عدم شناخت و معرفی باغ‌های کرانه جنوبی دریای خزر و عوامل تأثیرگذار در شکل و هندسه آنان است که به دلیل آثار اندک به‌جا مانده از این باغ‌های تاریخی، مطالعه و پژوهش چندانی در این خصوص صورت نگرفته است و تنها می‌توان به توصیفات پراکنده تاریخی و سفرنامه‌های سیاحان اروپایی و تصاویر اندک از آنها اشاره کرد. بسیاری از باغ‌های دوره صفوی با الگوی هندسی و فضایی منطبق بر الگوی باغ ایرانی در این ناحیه احداث شده است و تفاوت آنها با باغ‌های نواحی مرکزی و جنوب ایران تنها در جزئیات و نحوه استفاده از عناصر طبیعی است. لذا شناخت این باغ‌ها به عنوان گونه‌ای ویژه از باغ ایرانی در کنار سایر گونه‌های کالبدی ضروری به نظر می‌رسد. این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی به استناد کتب و تصاویر تاریخی در ترکیب با روش نمونه‌موردی به صورت برداشت میدانی و با هدف شناسایی خصوصیات باغ بحرالارم بابل انجام می‌شود و نقش عناصر طبیعی را در این باغ با اصول باغ ایرانی مقایسه می‌کند.

مقاله حاضر در پی پاسخ به این سؤال است که نقش عناصر منظر از جمله آب در شکل باغ بحرالارم به چه صورت بوده است؟ در پاسخ فرضیه پژوهش بر این تأکید دارد که حضور گسترده آب در منطقه و تعامل کامل باغ با بستر، سبب ایجاد گونه‌ای از باغ به نام باغ-جزیره شده است. بازشناسی تصویری با توجه به شواهد تاریخی، نقل قول‌های مورخین و سیاحان و وضع موجود باغ حاکی از این است که باغ بحرالارم باغی جزیره‌ای است که با توجه به شرایط مناسب اقلیمی و فراوانی آب در منطقه احداث شده است. پهنه وسیع آبی و تعبیه کل باغ در جزیره مرکزی از نمونه‌های ویژه در باغ‌های ایرانی است. احترام به آب و ارزش آن در نزد ایرانیان علی‌رغم عدم توجیه اقلیمی، سبب شد که موقعیت فوق به صورت یک باغ و اقامتگاه و تفریح‌گاه سلطنتی درآید، وجود این باغ دال بر تنوع کالبدی باغ ایرانی با حفظ اصول اصلی آن است.

واژگان کلیدی

باغ ایرانی، باغ‌های مازندران، بحرالارم، باغ-جزیره، عناصر منظر.

*. استادیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه مازندران، بابلسر، پردیس دانشگاه مازندران، ۰۹۱۲۲۱۸۹۱۳۶
v.nattaj@yahoo.com

مقدمه

● ضرورت موضوع

باغ ایرانی به عنوان بخشی از هویت ایرانیان است که علاوه بر تاریخ، فرهنگ و سبک زندگی آنها در آن پدیدار است. اصولاً زمانی که از هویت ایرانی بحث می‌شود این باغ، نمایش زمانمند همان هویت تاریخی است (زندیه، ۱۳۹۱: ۱۲). لذا حفظ و بازسازی باغ ایرانی حفظ فرهنگ و نمایش آن به جهان است. شناخت باغ ایرانی، زمینه درک بهتری از آنچه عناصر طبیعی در فرهنگ ایرانی بوده و می‌توانست در حال حاضر باشد، برای نسل امروز شهرسازان، معماران و طراحان محیطی فراهم می‌کند (براتی، ۱۳۸۳: ۳). در این میان شناسایی باغ‌های کرانه جنوبی دریای خزر به دلیل ویژگی‌های خاص اقلیمی از اهمیت والایی برخوردار است. اما متأسفانه سطح تخریب آثار تاریخی منطقه به علت شرایط محیطی بسیار بالا است و لذا باغ‌های آسیب‌پذیر کرانه جنوبی دریای خزر ناشناخته باقی‌مانده‌اند. آثار به‌جامانده از باغ بحرالارم در بابل نیز بسیار اندک است و شناخت این باغ از طریق اسناد و نوشته‌های تاریخی و وضعیت توپوگرافی بستر به‌جامانده می‌تواند کمک شایانی در بازشناسی و فهم ویژگی‌های باغ‌های کرانه جنوبی دریای خزر باشد.

● اهداف تحقیق

الف. بازشناسی اصول باغ‌سازی در باغ‌های عصر صفوی در کرانه جنوبی دریای خزر و مقایسه تطبیقی با اصول باغ ایرانی به صورت عام؛

ب. شناخت خصوصیات شکلی باغ بحرالارم از طریق بررسی نقش عناصر طبیعی در باغ به صورت خاص.

● پیشینه تحقیق

نویسندگان و پژوهشگران متأخر در کتاب‌ها و مقالات متعددی به مطالعه و بررسی باغ ایرانی پرداخته‌اند. همان‌طور که ذکر شد به دلیل آثار اندک به‌جا مانده از باغ‌های تاریخی کرانه جنوبی دریای خزر، مطالعه و پژوهش اندکی در این خصوص صورت گرفته‌است از جمله: سرفراز (۱۳۸۳) باغ عباس‌آباد بهشهر و چارتاقی مرکزی آن و نقش آب در ساختار باغ و چارتاقی را مورد بررسی قرار داده است؛ مصباح‌نمینی (۱۳۸۳) در مقاله‌ای روند شکل‌گیری و نحوه آبرسانی را در باغ‌های بهشهر بررسی کرده است؛ حیدرنتاج (۱۳۸۹) در پایان نامه دکتری خود هنجار شکلیابی باغ‌های مازندران را مورد بحث قرار داده و نحوه شکل‌گیری آنها را با باغ‌های ایرانی مقایسه کرده‌است و پذیرش تنها یک الگو مانند چهارباغ را در شکل کلی باغ‌ها مورد تردید قرار داده است. همچنین می‌توان به توصیفات پراکنده تاریخی و سفرنامه‌های سیاحان اروپایی و تصاویر اندکی که موجود است استناد کرد. از جمله آثار مهمی که در آن فقط به توصیف کلی باغ بحرالارم

اشاره شده‌است، یادداشت‌های اعتمادالسلطنه (۱۳۱۱) و سفرنامه‌های دموورگان (۱۳۳۵)، ویلبر (۱۳۹۰) و ملگونف (۱۳۶۴) است. دستاورد نهایی تحقیق‌های انجام شده تا کنون بهره‌مندی از اصول ثابت را در باغ‌های این منطقه در مقایسه با باغ‌های ایرانی دیگر مناطق ثابت می‌کند، اما تصویر واضح و روشنی از چگونگی تأثیر عناصر در شکل خاص برخی از باغ‌ها چون بحرالارم را ارائه نمی‌کند.

● سؤال‌ها و فرضیه‌ها

سؤال‌های محوری تحقیق را می‌توان این‌گونه مطرح کرد: الگوی شکلی حاکم بر باغ بحرالارم چه بوده و آیا می‌توان با رعایت اصول ثابت منظر الگوی متفاوت کالبدی از باغ ایرانی ارائه داد؟

عناصر منظر، از جمله آب، در شکلیابی باغ بحرالارم چه نقشی ایفا می‌کنند؟

فرضیه مقاله این است که می‌توان باغ بحرالارم را به عنوان گونه‌ای از باغ ایرانی به نام باغ-جزیره مطرح کرد که در عین حفظ اصول اصلی، نظر به شرایط اقلیمی، فراوانی آب و پوشش گیاهی و بستر خاص باغ، عناصر طبیعی منظر نقشی متفاوت در شکل باغ دارد و عنصر آب با حضور گسترده بر باغ محیط می‌شود.

روش تحقیق

روش تحقیق این پژوهش توصیفی-تحلیلی و بررسی نمونه موردی است. در مرحله توصیف با بررسی اسناد مکتوب شامل متون تاریخی و سفرنامه‌های سیاحان و مدارک تصویری شامل عکس‌ها و نقاشی‌ها تمامی اطلاعات باغ استخراج شده و سپس با تحلیل و ارزیابی داده‌های تاریخی و با کمک نقشه‌ها، عکس هوایی و توپوگرافی وضع موجود، ویژگی‌های باغ بحرالارم را شناسایی و به دنبال دلیل شکل خاص برای این باغ می‌شود.

باغ ایرانی

باغ در فرهنگ و تمدن ایرانی از روزگاران دیرین اهمیت و جایگاهی مهم داشته است و یکی از مفاهیم بنیادین مباحث اجتماعی، فرهنگی و طبیعی این سرزمین به شمار می‌رود (بانی‌مسعود، ۱۳۹۰: ۲۰). باغ ایرانی، فضایی منظم و سازمان داده شده با نگرش زیبایی‌شناسانه ایرانی از ترکیب عناصر طبیعی مانند آب، گیاه و سنگ و عناصر مصنوع مانند کوشک، دیوار و ... است؛ این بخش، از چپستی و چگونگی عناصری که باغ ایرانی را پدید می‌آورد بحث می‌کند تا بتوان مقایسه‌ای بین عناصر باغ ایرانی به طور کلی و باغ‌های کرانه جنوبی دریای خزر به طور اخص انجام داد. به طور کلی عناصر باغ را در دو گروه عناصر طبیعی و عناصر مصنوع

می‌توان طبقه‌بندی کرد. به رغم عناصر انسان ساخت در باغ‌ها، این عناصر طبیعی هستند که وجودشان باغ را تعریف کرده و به آن هویت می‌بخشد (حیدرنتاج، ۱۳۸۹ : ۵۹) گیاه و آب مهم‌ترین عناصر طبیعی هستند که در شکل‌گیری باغ‌ها نقش اساسی ایفا می‌کنند. به طوری که بسیاری از گونه‌های کالبدی باغ ایرانی به‌طور مثال باغ آبی، باغ میوه، باغ تزئینی، باغ بیشه و ... (رک : حیدرنتاج، ۱۳۸۹) به نحوه و میزان استفاده از عناصر طبیعی در باغ وابسته است. فرم بستر طبیعی و جانمایی عناصر اصلی آن، ضمن الزام به رعایت اصول طراحی باغ ایرانی می‌تواند در شکل باغ تأثیرگذار باشد. گیاه به عنوان عنصر اصلی و ضروری باغ علاوه بر اهمیتی که در تنظیم شرایط محیطی، سایه‌افکنی، زیبایی و هویت‌بخشی دارد، معانی نمادینی نیز بر آن متصور است که این معانی در تعلیم ادیان ایرانی و دین اسلام نیز به وضوح دیده می‌شود. آب نیز از عناصری است که در باغ‌سازی از اهمیتی ویژه برخوردار است.

● گیاه : از دیر باز در ایران عناصر طبیعی مورد توجه خاص بوده‌اند. بررسی منابع تاریخی، فرهنگی و ادبی حکایت از آن دارد که ارزش و حرمت گیاه نزد ایرانیان، بسی فراتر از درجه اعتبار آن در پیش دیگر اقوام و ملل جهان است. گیاهان و درختان در فرهنگ ایران کهن تقدیس می‌شود و در فرهنگ ایران تاریخی پس از اسلام مورد احترام است (شاهچراغی، ۱۳۸۹ : ۱۰۲) و به سبب همین جایگاه، نقشی اساسی در فضا‌سازی باغ ایرانی ایفا می‌کند. به عنوان مثال درخت سرو، مظهر جاودانگی، راستی، سرافرازی و آزادی در صدر مضامین نقاشان قرار گرفت. بر روی ساختمان‌ها و در باغ‌های پیش از اسلام و هنر ایرانی اسلامی و بعدها در هنر گورکانیان هند نمایان شد. چنان‌چه درخت سرو یکی از زیباترین و جذاب‌ترین نقش برجسته‌های تخت جمشید است (ایلکا، ۱۳۹۰ : ۱۰۳).

با وجود استفاده از برخی گونه‌های خاص مانند سرو در باغ‌های تمامی مناطق، از انواع گونه‌های درختی، درختچه‌ای، پوششی و علفی سازگار با منطقه در باغ‌آرایی استفاده می‌شد. "ایرانیان از جلوه طبیعت در باغ‌های خود به شیوه‌ای بی‌تکلف و ساده لذت می‌بردند و هرگز به محیط آن جنبه افسانه‌ای و تخیلی نمی‌دهند" (منصوری، ۱۳۸۴). پوشش گیاهی در باغ ایرانی براساس نظم هندسی کالبد باغ تعیین می‌شده و بر هندسه آن تأکید می‌کرده است. طبیعت در باغ ایرانی زمینه‌ای برای لذت انسان است، وسیله‌ای است برای ساخت فضایی مناسب با طبع انسان و محیطی که توان زمینه‌سازی پرورش قوای روحانی و دست‌دادن تأملات شهودی و معرفت قلبی را در خود نهفته دارد. "باغ ایرانی نظم فضا و منظره خود را از انسان و ذهنیت او می‌گیرد و جزء فضاها با اصالت طبیعت

آراسته می‌شوند. می‌توان گفت باغ ایرانی نظمی دوگانه دارد : در کل و انتظام خود انسان محور و در جزء و فضاهای ملموس طبیعت مدار است" (منصوری، ۱۳۸۴، ب : ۶۲).
● آب : می‌توان آب را روح باغ ایرانی نامید، یا به عبارتی، آن را نیروی حیاتی دانست که به باغ جان می‌بخشد و آن را تا حد بهشت ارتقا می‌دهد (زانگری، ۱۳۹۱ : ۴۱) وجود آب و حرکت آن در باغ، اصیل‌ترین و مطبوع‌ترین خصوصیت مشترک باغ ایرانی است. انسان در این باغ‌ها با به نمایش گذاشتن آب به صور متفاوت (آب در حرکت و آب ساکن)، نیاز خود را نسبت به این عنصر حیات‌بخش شفاف و خنک‌کننده مورد تأکید قرار می‌دهد. در باغ ایرانی آب از نقطه‌ای ظاهر می‌شود که بتواند سراسر باغ را آبیاری کند، لذا گردش و جریان آب علاوه بر نقش عملکردی به طرق مختلف به نمایش گذاشته می‌شود و آب در هر فضایی با حضور خود نقش مهمی در ایجاد خنکی، انعکاس نور و اصوات دلپذیر ایفا می‌کند. این منبع حیات بخش با حرکت در جویبارها، آبشارها، فواره‌ها ایجاد زندگی و جنب و جوش در باغ می‌کند در حالی که حوض‌ها، حوضچه‌ها و استخر ذخیره، آرامش و سکون را بر باغ حاکم می‌نمایند. در دسته بندی کلی باغ‌های ایرانی گروهی از باغ‌های ساخته شده در زمین‌های عارضه‌دار طبیعی با دریاچه وجود دارند که در آنها کوشش شده تا حالت طبیعی بستر (پوشش جنگلی و دریاچه) حفظ و از حداکثر پتانسیل‌های آن استفاده شود. از نمونه‌های خوب آن می‌توان به باغ عباس آباد بهشهر اشاره کرد (بانی‌مسعود، ۱۳۹۰ : ۲۵).

● زمین : بستر طبیعی پیرامون مکان باغ می‌تواند در شکل کلی باغ و آرایش عناصر آن نسبت به هم تأثیر بسزایی داشته باشد. توپوگرافی متفاوت، باغ‌های متفاوتی را خلق می‌کند؛ باغ‌های گسترده حاصل زمین بدون عرضه و صاف است، در مقابل آن باغ-تخت‌ها در زمین‌های شیب‌دار شکل می‌گیرند. توپوگرافی تپه ماهوری و نامنظم باغی چون عباس‌آباد بهشهر می‌آفریند که هم از شیب دوطرفه برخوردار است و هم از دریاچه پر آب (حیدرنتاج، ۱۳۹۲).

● عناصر مصنوع : در مقابل عناصر طبیعی، عناصر مصنوع در باغ ایرانی با هندسه‌ای منظم در کنار هم شکل گرفته‌اند. ساخته‌های انسان در باغ‌سازی یا به عبارت دیگر نقش انسان در باغ‌سازی، علاوه بر به نظم کشیدن عناصر طبیعی تلفیق آنها با عناصر انسان‌ساخت است، شامل ایجاد حریم، تغییر فرم زمین باغ و ابنیه‌ای که به نحوی با باغ در ارتباط هستند. ساختمان‌های اصلی باغ در دو مقیاس مطرح هستند؛ مقیاس بزرگ که در فضای اصلی باغ مشارکت دارد و مقیاس کوچک که پیرامون باغ را تعریف می‌کند. در مقیاس بزرگ، سردر، کوشک و عمارت اصلی که معمولاً در محور اصلی قرار دارند ساخته شده و در مقیاس کوچک بناهای فرعی مانند حمام

بحرالارم نام باغی در شهر بارفروش (بابل امروزی) بود که به دست شاه عباس صفوی احداث شد. نوشته‌های تاریخی حاکی از وجود یک جزیره در وسط دریاچه‌ای بزرگ در نزدیکی شهر بابل و رودخانه بابل‌رود است. اما در شرایط کنونی، به دلیل خشک شدن دریاچه و ساخت و ساز در بستر آن اثری از باغ نیست. مقاله سعی بر آن دارد تا با بازسازی تصویری از طریق نوشته‌ها و موقعیت توپوگرافی در شرایط فعلی اثبات کند عناصر طبیعی مانند آب و بستر باغ نقش اصلی در شکل باغ داشته و گونه خاصی از باغ به نام باغ-جزیره در این منطقه ایجاد کرده است.

شهر بابل به دلیل دارا بودن ویژگی‌های طبیعی از دیرباز مورد توجه بوده است. "اولین نامی که از آن در تاریخ ذکر شده دین‌تیر است که کوروش کبیر در بیانیه خود از آن به (تین‌تیر) یاد کرده است. این شهر منطقه‌ای بوده پاک و مقدس در نزدیکی دریا و به دلیل جای داشتن میترای بزرگ بومیان آن را مه‌میترا یا جایگاه میترای بزرگ و در دوران اسلامی آن را به نام مامطیرا می‌شناختند" (برزگر، ۱۳۸۷: ۴۹). "مامطیرا یا مامطیرا معرب واژه مه‌میترای پارسی و مشتق از مه یعنی بزرگ و میترا یعنی فروغ و دوستی و مهربانی و راستی است" (برزگر، ۱۳۸۷: ۲۶۷). در دوره حکومت صفوی تجارت شهر به قدری پر رونق بود که اسمش را بارفروش گذاشتند. در زمان پهلوی اول، در شهریور ۱۳۱۴ با تصویب هیئت وزیران به صورت رسمی به تناسب بابل‌رود که از جنوب به شمال آن جریان دارد به بابل تغییر نام پیدا کرد. وجود پهنه‌های آبی، مانند نمونه باغ‌های پیش از اسلام مانند بیستون، طاق بستان تخت سلیمان و همچنین آتشکده در منطقه، گویای تقدس مکانی بوده و یادآور بسیاری از باغ‌های تاریخی است که آب، درخت و تپه‌ای مقدس را در کنار هم داشته‌اند.

در لغت‌نامه دهخدا در ذیل توصیف بارفروش آمده؛ "... در خارج شهر میدانی است اخضر موسوم به سبزه میدان و مردابی وسیع در آنجا واقع و در وسط مرداب زمینی مشتمل بر عمارات عالیه رفیع و بدیع معروف به بحر ارم، اصل بنای آن از سلاطین صفویه و آبادیش از پادشاهان قاجاریه است" ..... (www.mibosearch.com).

در کتاب حدودالعالم (۵۳۶۱.ش) نیز آمده است: "مامطیرا شهرکی است با آب‌های روان و از وی حصیری خیزد سبتر و سخت نیکو که به تابستان به کار دارند" (ابن اسفندیار، ۱۳۲۰: ۵۶۸). متأسفانه اطلاعات زیادی از روند شکل‌گیری شهر در دوران مختلف تاریخی وجود ندارد؛ تا زمان شاه عباس که از لحاظ سیاسی و اقتصادی و هم بدان سبب که مادرش از سادات مرعشی بود، دلبستگی خاصی به عمران و آبادانی مازندران داشت. بارفروش نیز از توجهات شاه عباس

و بناهای خدماتی در جداره دیوارهای جانبی قرار می‌گیرند. بناهای اصلی و بزرگ در باغ ایرانی اغلب به زندگی بیرونی اختصاص دارد و بناهای مربوط به زندگی اندرونی به شکل حیاط‌های نسبتاً کوچک یا اتاق دیده می‌شوند. بناهای کوچک نظم فضای اصلی و هندسه باغ را برهم نمی‌زنند. مکان‌یابی و شکل پلان ابنیه باغ، تابعی از شکل بستر باغ و هندسه کلی آن است.

مرور تاریخی باغ بحرالارم

رسم و روش پادشاهان ایرانی که با همراهمان خود در چارچوب «بیلاق و قشلاق» به شکار می‌پرداختند، مستلزم احداث شبکه باغ‌هایی در طول مسیرهای منتخب بود. چنانکه به گفته اسکندربیک منشی شاه عباس «شاه بخش اعظم اوقات قشلاق خود را در مازندران به شکار می‌پرداخت» (پتروچیولی، ۱۳۹۲: ۲۳۷). در دوره شاه عباس صفوی منطقه جنوبی دریای خزر که زادگاه مادر وی نیز بوده است به عنوان پایتخت تفریحی وی در مقابل پایتخت سیاسی -اصفهان- از اعتبار بالایی برخوردار شد و در نتیجه در بسیاری از شهرهای آن باغات و شکارگاه‌هایی برای گذران ماه‌هایی از سال احداث شد. عنایت به اسناد تاریخی و آثار به جا مانده باغ‌ها حاکی از این است که سه ناحیه مختلف از مازندران باغ‌های شاخصی داشتند که عبارتند از فرح آباد، بابل و بهشهر (اشرف البلاد). به دلیل شرایط اقلیمی منطقه مازندران و آسیب‌پذیرتر بودن آثار معماری از جمله باغ‌ها که از ناپایداریترین آثار هستند به نسبت باغ‌های دیگر مناطق، متأسفانه آثار به جا مانده بسیار اندک است و تلاش در شناسایی آنها از طریق اسناد و نوشته‌های تاریخی می‌تواند کمکی شایان در بازشناسی این باغ‌ها باشد. بسیاری از باغ‌های منطقه به سبب از دست دادن موقعیت خود و عدم استفاده در دوران بعد از ساخت یا به دلایل انسانی، در همان سال‌های اولیه رو به ویرانی نهادند. اما آنچه که از شواهد تاریخی و آثار باقی‌مانده برخی از باغ‌ها به جا مانده می‌توان نمونه‌هایی از باغ‌های این منطقه را بازشناسی کرده و به ویژگی‌های آنها پی برد.

نوشته‌های تاریخی از جمله کتاب عالم‌آرای عباسی علاوه بر شرح وقایع تاریخی، در مورد باغ‌های احداثی شاه عباس نیز به صحبت پرداخته‌اند هر چند توصیف جزئیات باغ‌ها در این نوشتار کم است اما با توصیفی که از برخی از باغ‌ها شده می‌توان به نتایج قابل توجه دست یافت؛ از جمله نحوه برخورد با طبیعت در باغ‌ها، منظره پیرامون، ایجاد باغ در زمینه بهشتی (ارجاع به طبیعت بکر) و فعالیت‌هایی که در باغ‌ها صورت می‌گرفت می‌تواند به درک حال و هوای حاکم بر فضای باغ کمک کند. در این میان هدف مقاله شناسایی باغ بحرالارم بابل از لابلای اسناد تاریخی و آثار باقی‌مانده است.

آن فقط به وسیله قایق میسر بوده است. این باغ را باغ شاه یا بحرالارم می‌نامیدند" (ویلبِر، ۱۳۹۰: ۱۳۴). این نقل قول حاکی از وجود باغی کاملاً استثنایی از لحاظ طرح در این منطقه بوده که در حال حاضر تنها تهرنگ‌هایی از آن باقی مانده است (تصویر ۱).

در میان دریاچه جزیره‌ای بسیار زیبا واقع بود؛ شاه عباس اول در این جزیره، که آن را باغ شاه نامید، عماراتی عالیه بنیان نهاد. جزیره، پر از درختان نارنج و مرغزاری باشکوه و نخجیرگاهی زیبا بود و سطح دریاچه پوشیده از گل‌های نیلوفر آبی و انواع و اقسام پرندگان، به ویژه مرغابی بود. جزیره از عهد شاه عباس، به وسیله یک پل به شهر وصل می‌شد. حضور ردیف منظم درختان سرو در باغ حاکی از هندسه منظم در جزیره است.

نسبت به مازندران بی‌بهره نماند. "به فرمان او خیابان‌های این شهر، فراخ و سنگفرش شد و بر شمار دکان‌های بازار افزوده شد" (برزگر، ۱۳۸۷: ۴۱-۴۰). عمده‌ترین نقل قول‌ها از بابل در ارتباط با دریاچه بحرارم و باغ محاط در آن است. ویلبِر می‌گوید: "... در نزدیکی شهر بارفروش باغی احداث شد که از حیث طرح با دیگر باغ‌های این دوره تفاوت داشت. بدین ترتیب که در آن دریاچه‌ای با محیط ۳/۲ کیلومتر پدید آوردند و دورتادور آن را سنگ‌چین کردند. در این دریاچه جزیره‌ای مصنوعی به مساحت دو جریب تعبیه کرده بودند و ستون‌های چوبی، یک پل طولانی را که از خشکی به این دریاچه کشیده شده بود را برپا نگاه می‌داشت. ستون‌های دیگری که در دریاچه مشاهده شده است می‌رساند که لاقط یک کوشک در وسط دریاچه ساخته بوده‌اند که رفت‌وآمد به

عکس شماره ۱۰۱، طرح سیاه قلم بتوسط دمرگان از باغشاه بابل.

(دمرگان، ص ۱۵۳).

تصویر ۱. طرح دمرگان از باغ شاه بابل (بحرالارم)؛ از یکی از کرت‌ها به سمت عمارت اصلی که ردیف درختان سرو حاکی از وجود محور اصلی در راستای عمارت باغ است. مأخذ: ستوده، ۱۳۶۶: ۹۸۸.

۱۲۸۲ بحرالارم را دیده و در سفرنامه خود چنین توصیف می‌کند: "این بحر ارم دریاچه‌ای است دایره‌مانند. گرداگرد آن به قدر میدان اسب‌دوانی طهران، جزیره‌مانندی در میان دریاچه واقع که مسافت اطرافش تقریباً هزار قدم. از کنار دریاچه تا به جزیره تخمیناً صدوپنجاه قدم می‌شود. کارخانه قندسازی و سفید کردن شکر هم در حوالی دریاچه بود. در نزدیکی این کارخانه، به عرض دریاچه، پلی تخته‌پوش ساخته‌اند الی جزیره که در وسط دریاچه واقع است. پایه‌های زیر پل آجری است. آب دریاچه از بس علف بیهوده و نیلوفر رویده، هیچ پیدا نیست" (برزگر، ۱۳۸۷: ۸۸۳) (تصویر ۲ و تصویر ۳).

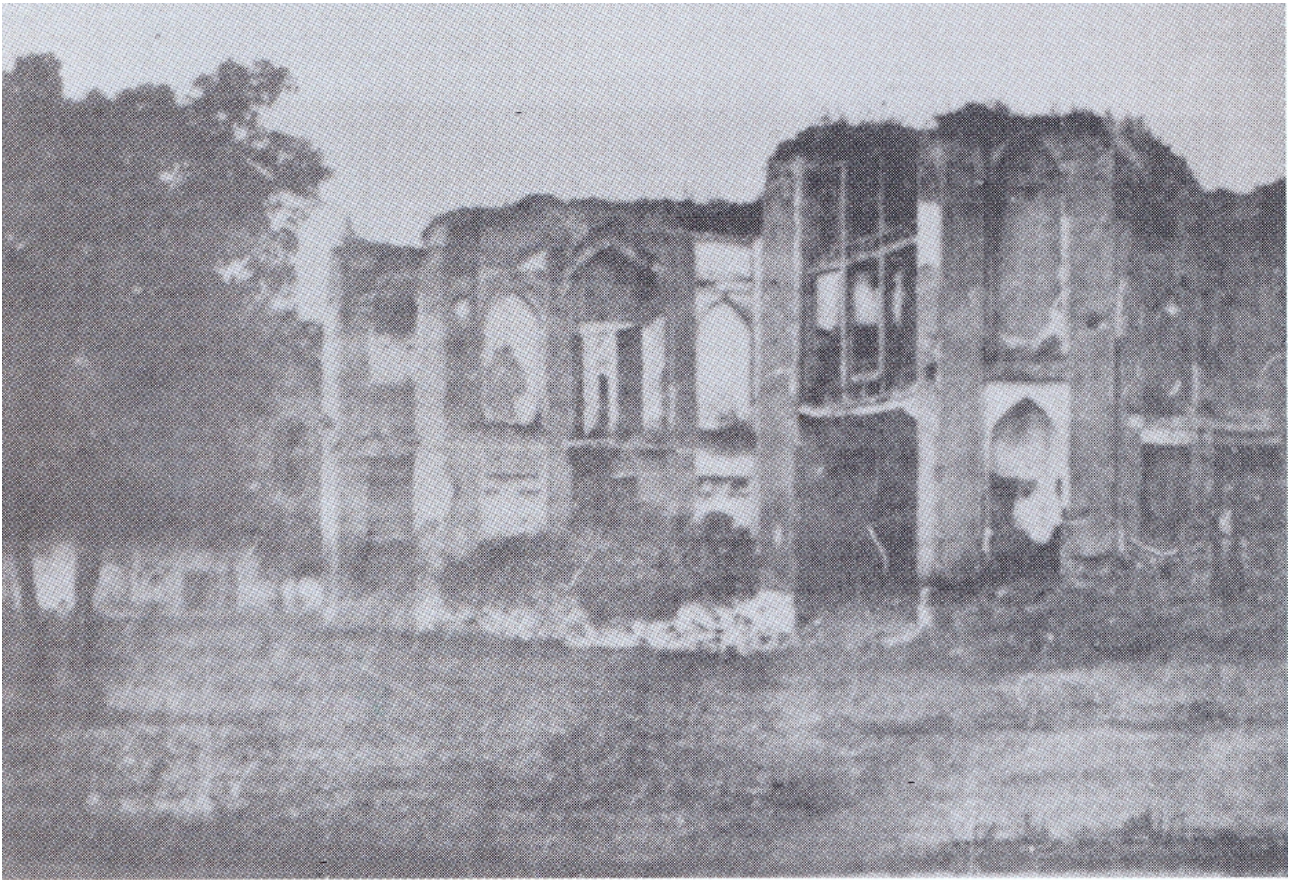
در سفری که میرزا حسن‌خان اعتماد السطنه در رکاب

کاخ شاه عباس در اواخر دوره زند مخروب و متروک شد. آقا محمدخان قاجار در جنوب جزیره کاخ دیگری بنا نهاد. چندی بعد فتحعلیشاه قاجار آن عمارات رفیع و فضا‌های وسیع عهد شاه عباس را تعمیر کرد، اما از قرار معلوم تأثیر این مرمت دیری نپایید، چنان‌که وقتی چارلز استوات سیاح در ۱۷۳۵ میلادی و مدتی بعد ملگنوف به بحرالارم پا می‌نهند آن را خرابه‌ای بیش نمی‌یابند. "کاخ آقامحمدخان قاجار به عهد سلطان صاحبقران ناصرالدین شاه تعمیر شد، اما اواخر عهد قاجاریه آب دریاچه رو به نقصان نهاد و به تدریج به صورت باتلاق درآمد به‌ویژه ضلع شرقی آن با جزیره هم سطح و هموار شد" (برزگر، ۱۳۸۷: ۸۹۰).

ناصرالدین شاه، روز شنبه بیست و ششم ذی‌الحجه سال

تصویر ۲. تصویر هوایی وضعیت کنونی بحرالارم. مأخذ: google earth.

تصویر ۳. ویرانه های عمارت شاه عباسی در جزیره بحرالارم. مأخذ: الهی، ۱۳۸۵: ۱۸.

این بنا تارو زگار ناصرالدین شاه پابرجا بود و در دومین سفر وی به مازندران در ۱۲۹۲ ق مرمت شد (اعتماد السلطنه، ۱۳۱۱: ۷۶). تا آن که سرانجام در ۱۳۱۰ ش، در دوران رضا شاه این دریاچه که به باتلاق تبدیل شده بود، خشک شد و آن جزیره نیز هموار شد (صالح طبری، ۱۳۷۸: ۷۷).

در زمان بازدید ملگونف (۱۳۳۷ تا ۱۳۳۹ ه.ش.) بخشی از دریاچه هنوز در بخش شمالی جزیره وجود داشته که از آن به عنوان مرداب یاد می‌کند (ملگونف، ۱۳۶۴: ۱۰۷). این روایت حاکی از کم‌آب شدن دریاچه در آن برهه است. در ادامه از بناهای درون باغ و فضای ویرانه باغ می‌گوید: "اکنون در این باغ چهار اطاق بزرگ و چند اطاق کوچک است. عمارت اندرونی آن کمتر خراب است. جای نیم‌ویرانه و مارزار دارد ... این جایگاه هم طولاً و هم عرضاً ۲۲۰ قدم است. مرداب آن نیزاز شده و نخجیر بارفروشیان است" (ملگونف، ۱۳۶۴: ۱۰۷)؛ (تصویر ۴). ملگونف دربارهٔ پلی که بر این دریاچه بوده است، می‌نویسد: "چون از شهر گذرند به باغی دراز رسند که در پهلوی آن پلی است که ۴۶ ستون دارد، سنگی و بزرگ. طول ۱۸۰ قدم که با آن عمارت ساخته شده اکنون ویرانه است. یک نفر به احتیاط

ناصرالدین شاه در سال ۱۲۵۴ ه.ش به بارفروش رفت در روزنامهٔ سفر خود نیز به این نکته اشاره می‌کند: "در سنهٔ ۱۲۸۲ که موکب پادشاهی به مازندران تشریف برده بودند، حکم به ساختن عمارات مجددی در بحر ارم فرموده بودند که مرکب از بیوتات عدیده و دیوان‌خانه و حرم‌خانه و حمام و غیره باشد. این عمارات الان تمام و مسکن خدام حضرت پادشاهی است. دور جزیره تقریباً هزار و پانصد ذرع است. عرض مرداب از جزیره الی کنار دریاچه، جاهای عریض هزار قدم است ... وسط مرداب سمت غربی، پنج شش پایه از آجر بالا آمده است که با قایق آنجا باید رفت. ظاهراً آنجا شکارگاه مرغابی بوده است. تختی بالای این پایه‌ها بوده است. شاه عباس آنجا نشسته، شکارچی‌ها مرغابی‌ها را پرانیده، نزدیک می‌آوردند و صید می‌کردند" (اعتماد السلطنه، ۱۳۱۱). با توصیف فوق مشخص می‌شود که در زمان ناصرالدین شاه مصادف با اولین مسافرت وی به بارفروش (۱۲۴۴ ه.ش.) عمارات دوره صفوی به کلی ویران شده بود. ابعاد تقریبی بیان شده، به همراه توصیف ابنیه و آثاری که در کنار باغ وجود داشت، می‌تواند به تهیه نقشه اولیه باغ بسیار کمک کند.

به کرانه جنوبی دریای خزر و از جمله بارفروش کرده است. وی در کتاب خاطرات سفر خود بارفروش را بزرگ‌ترین شهر آن ناحیه می‌داند و می‌گوید که "این شهر تجارت وسیعی با روسیه برقرار کرده است. او از دریاچه شهر سخن می‌گوید که روی آن را قشنگ‌ترین نیلوفرهای آبی پوشیده بوده است، و می‌گوید که عده‌ای از مردم نیلوفرهای آبی را جمع می‌کنند و به روسیه می‌فرستند تا از آن عطر تهیه شود" (زریاب، ۱۵۲-۱۵۱).

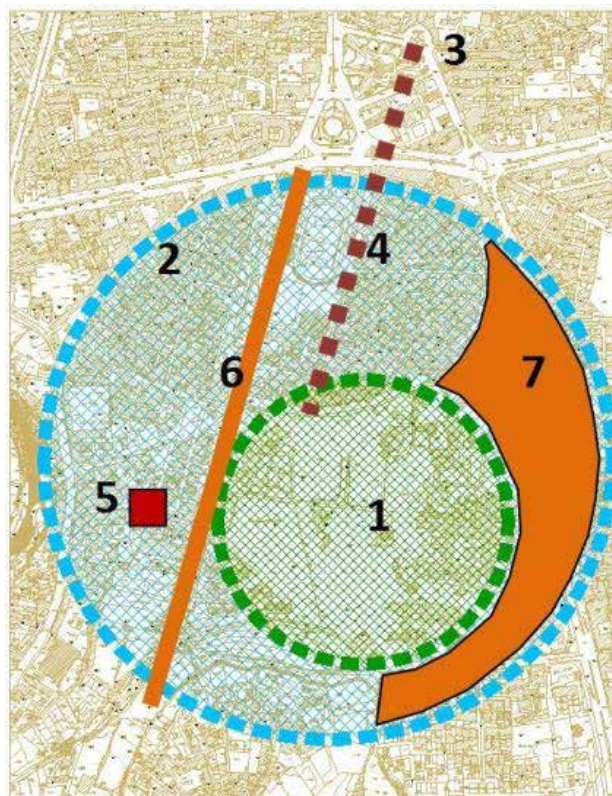
در سال ۱۳۱۰ ش. که دریاچه کم‌آب شد، رضاخان دستور داد بخشی از دریاچه را پر کردند و در زمین مجاور آن کاخی ساختند که به کاخ شاهپور معروف است (در حال حاضر این کاخ، کتابخانه دانشگاه علوم پزشکی بابل است)؛ (تصویر ۹ و تصویر ۱۰). به تدریج زمین اطراف جزیره نیز با کاربری‌های مسکونی و ورزشی و فضای سبز مورد استفاده قرار گرفت. برزگر به نقل از سالنامه پارس می‌نویسد: "مردابی که در داخل شهر وجود داشت و اسباب امراض بی‌شمار بود حسب الامر ملوکانه (رضا شاه) خاکریزی و به مزارع فلاحتی مبدل شده ... ابنیه و عمارت سلطنتی در کنار این قطعه شکوه و عظمت مخصوص دارد ... (برزگر، ۱۳۸۷: ۸۸۴).

محدوده باغ در زمان معاصر

همان‌طور که بیان شد باغ بحرالارم در دوره شاه عباس در بستر طبیعی یک دریاچه وسیع با جزیره‌ای در میان آن ساخته شد. به دلیل وضعیت توپوگرافی منطقه، نهری که از بابل‌رود جدا می‌شد چاله موجود را به صورت دریاچه‌ای درآورده بود. براساس آنچه از شواهد تاریخی برمی‌آید می‌توان حدس زد که این وضعیت از پیش از اسلام نیز وجود داشته و این منطقه به واسطه وجود آب فراوان و موقعیت ویژه به عنوان یک منطقه مقدس شناخته می‌شد.^۲

شناخت وضع موجود و کاربری‌های اضافه شده در بستر توپوگرافی از آن جهت دارای اهمیت است که به فهم عرصه اولیه باغ کمک می‌کند. جزیره وسط دریاچه در حال حاضر در اختیار دانشگاه علوم پزشکی بوده و سطح دریاچه نیز پس از تخلیه آب و خشک شدن به کاربری‌های مختلف اعم از مسکونی و کاربری‌های عمومی بدل شد. اما از روی خطوط توپوگرافی و وضع موجود می‌توان به نقشه‌ای از باغ و حدود جزیره و دریاچه آن دست یافت. بخش‌های مختلف باغ در حال حاضر عبارت است از:

دانشگاه علوم پزشکی در بخش مرکزی باغ (جزیره باغ)؛ کاربری مسکونی محله‌هایی به نام بحر ارم شرقی و غربی (دزدک‌چال) و زمین ورزشی در بخش شمالی دریاچه؛ پارک، مجتمع فرهنگی، میدان میوه و تره‌بار و ترمینال در بخش غربی دریاچه؛

تصویر ۴. موقعیت شماتیک عناصر براساس گفته‌های تاریخی؛ ۱. جزیره (محدوده باغ)؛ ۲. محدوده تقریبی دریاچه ۳. سبزه میدان ۴. مسیر دسترسی به باغ و پل چوبی ۵. کلبه شکار در غرب دریاچه ۶. مسیر ایجادشده در دوره رضاخان ۷. بخش شرقی همسطح شده با جزیره. مأخذ: نگارنده.

از وی می‌گذرد " (ملگونف، ۱۳۶۴: ۱۰۸). توصیف دیگری که می‌توان مکان پل را از آن درک کرد این است که "راه اتصال شهر به باغ از محله سبزه میدان که در جنوب شهر است به باغ شاه می‌رود" (همان: ۱۱۰) (تصویر ۵). استفاده از واژه باغ دراز، از شهر (سبزه میدان) تا دریاچه، حاکی از وجود باغ یا خیابانی تفرجی است که متأسفانه اطلاعات بیشتری از آن در دسترس نیست (احتمال وجود باغی بیرونی و عمومی قبل از ورود به باغ شاه را می‌توان حدس زد).

ویلیام ریچارد هولمز حدود سال ۱۲۲۳ ه.ش. سفری به ایران کرده و کتابی به عنوان کلیاتی درباره کرانه‌های دریای خزر منتشر ساخته است. هولمز در این کتاب از دریاچه بارفروش و عمارت وسط آن و جاده سنگفرش شاه عباسی در مازندران سخن می‌راند، "به گفته هولمز باغ شاه در میان دریاچه‌ای مدور به قطر نیم‌فرسنگ در کنار بابل‌رود به فرمان شاه عباس بزرگ احداث شده بود" (طاهری، ۱۳۴۷: ۳۵) (تصویر ۶ و تصویر ۷ و تصویر ۸).

دکتر جان ویشارد طبیب امریکایی، که تقریباً از ۱۳۰۹-۱۳۲۸ ه.ش. (۱۸۹۱ تا ۱۹۱۰ م.) در ایران به سر می‌برد سفری

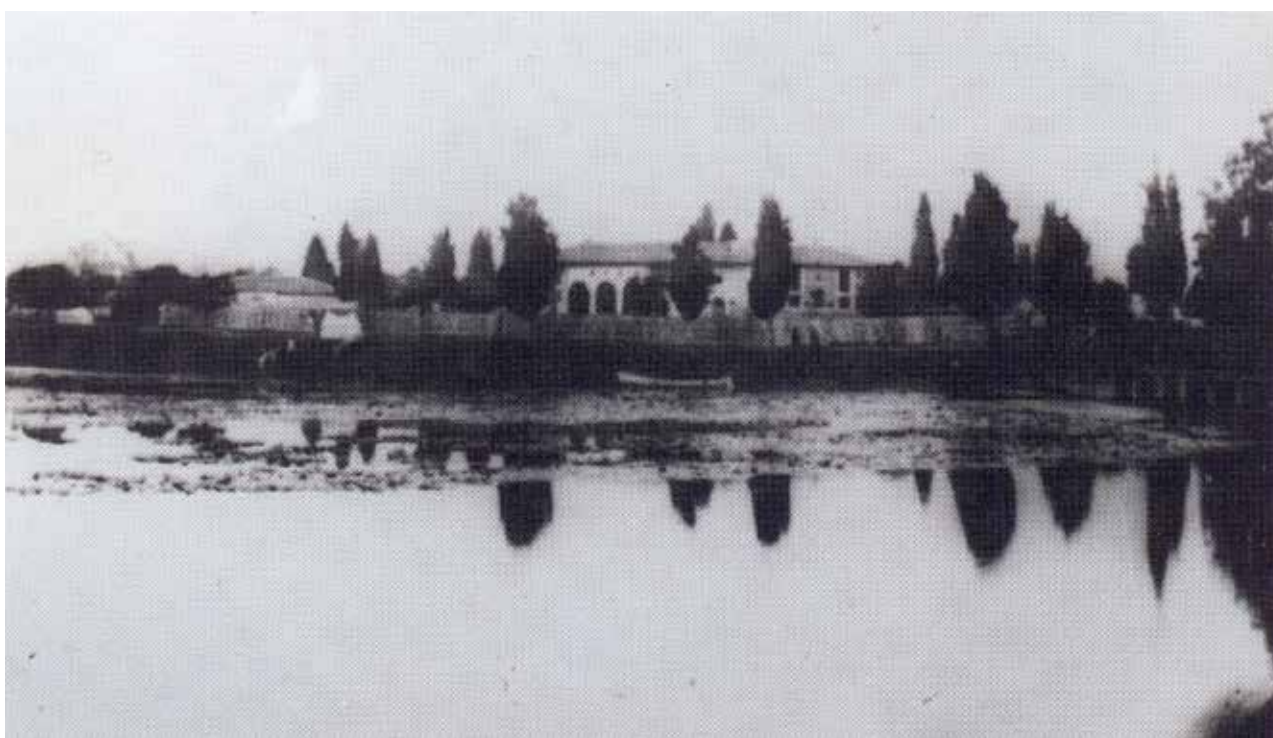
تصویر ۵. پل چوبی بحرالارم در سال ۱۲۷۰ش؛ متشکل از ۲۹ پایه سنگی و کف چوبی که تنها معبر دسترسی به دریاچه بوده و در امتداد خیابان منتهی به سبزه میدان واقع بود. مأخذ: الهی، ۱۳۸۵: ۱۹.

تصویر ۶. پل چوبی بحرالارم و در پس زمینه اردوی ناصرالدین شاه. مأخذ: الهی، ۱۳۸۵: ۲۰.

تصویر ۷. عمارت کلاه فرنگی در سال ۱۲۷۰ ش. مأخذ: الهی، ۱۳۸۵: ۲۰.

تصویر ۸. عمارت همایونی عصر ناصری در سال ۱۲۸۲ ق. مأخذ: الهی، ۱۳۸۵: ۲۱.

بحث براساس اسناد تاریخی و بررسی میدانی
باغ بحرالارم بابل در طی سالیان متمادی از زمان احداث
تا کنون، دستخوش تغییرات بسیاری شده است. دلایل این

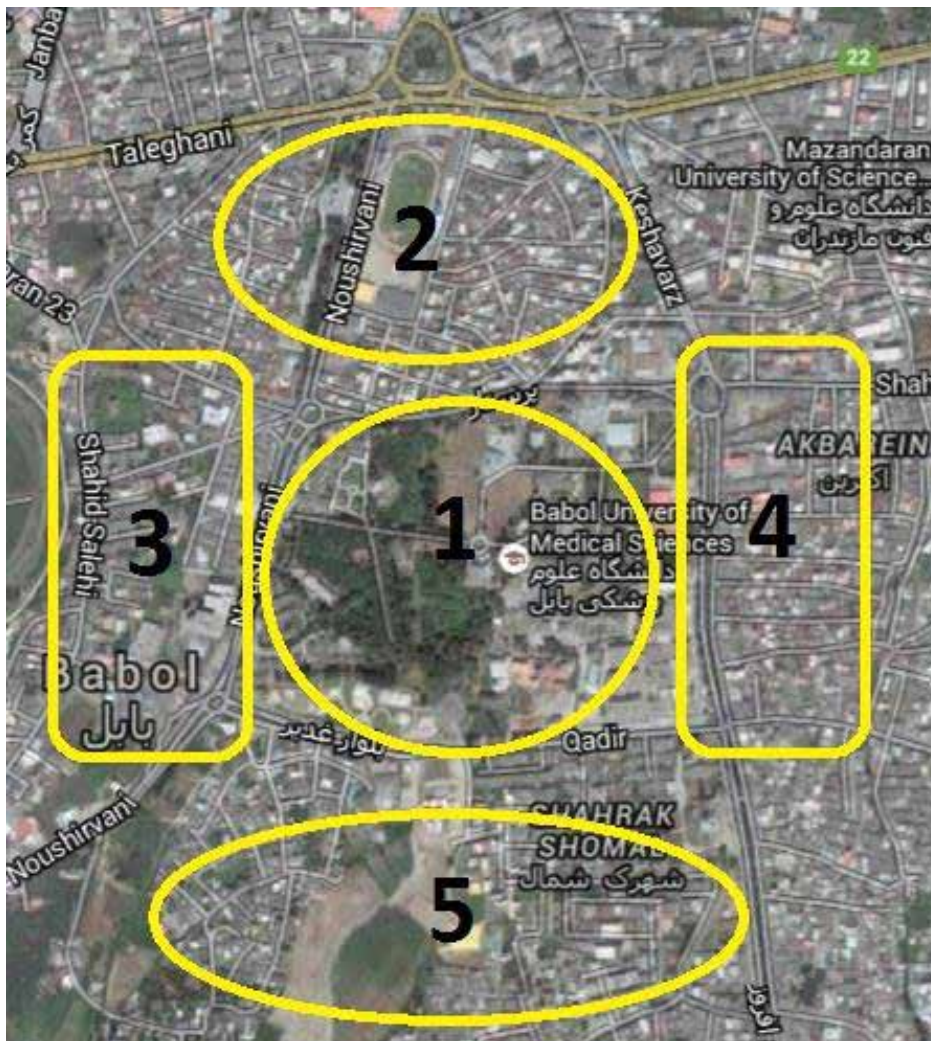
مجتمع بیمارستانی و ابنیه اداری در بخش شرقی (بخش
مسطح شده در دوره پهلوی)؛
پارک بانوان و محله ملاکلاد در بخش جنوبی دریاچه (تصویر ۱۱).

تصویر ۹. قصر شاپور؛ احداث شده در عصر رضاشاه. عکس : نگارنده، ۱۳۸۸.

تصویر ۱۰. سردر باغ در ضلع شمال شرق؛ احداث شده در عصر رضاشاه. عکس : نگارنده، ۱۳۸۹.

تصویر ۱۱: تصویر هوایی وضعیت کنونی محدوده بحرالارم. مأخذ: google earth.

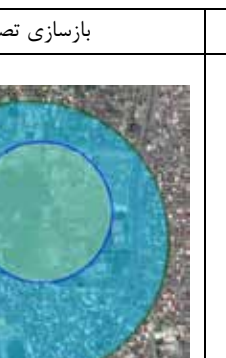

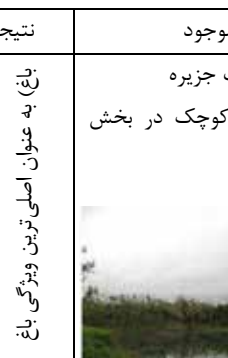
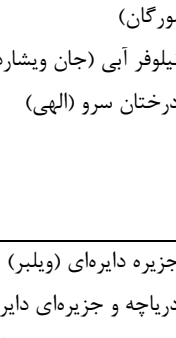

تغییرات را می‌توان این‌گونه برشمرد :

- ناپایداری ابنیه در محیط مازندران به دلایل اقلیمی و نفوذ بیش از حد رطوبت به بنا؛
  - متروکه‌شدن مجموعه در دوره‌های مختلف (حداصل صفوی تا قاجار)؛
  - خشکاندن دریاچه و دخل و تصرف در دوره پهلوی اول؛
  - تعرضات و ساخت و ساز ابنیه مختلف در محدوده دریاچه از طرف سازمان‌های مختلف و مردم و ایجاد محله‌های مسکونی. علیرغم تمام تغییرات انجام شده می‌توان از اسناد تاریخی و نوشته‌های جهانگردان و نیز مشاهدات میدانی و توپوگرافی منطقه، ساختار اولیه باغ را تا حدودی تشخیص داد؛
- در این بخش در جهت اثبات فرضیه، ویژگی‌های باغ مورد نظر که برآیند اسناد تاریخی و مشاهدات میدانی است در بخش‌های ساختار، پوشش گیاهی و آب بررسی و در ادامه با ویژگی‌های مشترک باغ ایرانی مقایسه می‌شود (جدول ۱).

نتیجه‌گیری

مقایسه ویژگی‌های بیان شده از باغ بحرالارم با ویژگی‌های مشترک باغ ایرانی (جدول ۲) حاکی از این است که این باغ یکی از گونه‌های کالبدی باغ ایرانی با تسلط و غلبه عنصر طبیعی آب است. علیرغم برخوردار بودن باغ ایرانی از ویژگی‌های مشترک در ساماندهی فضا، شرایط حاکم بر بستر باغ در شکل و الگوی قرارگیری عناصر مختلف طبیعی و انسان‌ساخت نسبت به هم تأثیر گذاشته لذا به خلاف تصور غالب که باغ ایرانی را با الگوی هندسی

جدول ۱. تحلیل شاخصه‌های باغ بحرالارم با توجه به اسناد تاریخی و مشاهدات میدانی. مأخذ: نگارنده.

شاخصه	اسناد تاریخی	وضعیت موجود	نتیجه	بازسازی تصویری
آ	<p>شهرکی با آب‌های روان (حدودالعالم)</p> <p>دریاچه‌ای دایره مانند به قدر میدان اسبدوانی (ناصرالدین شاه)</p> <p>دریاچه‌ای دایره‌ای با محیط ۳,۲ کیلومتر (ویلبر)</p>	<p>وجود چاله در اطراف جزیره</p> <p>وجود مرداب‌های کوچک در بخش جنوبی</p> 	<p>حضور پر رنگ آب (محیط جزیره و کل باغ) به عنوان اصلی‌ترین ویژگی باغ</p>	
پوشش گیاهی	<p>حصیری خیزد ستبر (حدودالعالم)</p> <p>درختان نارنج و سرو (مورگان)</p> <p>نیلوفر آبی (جان ویشارد)</p> <p>درختان سرو (الهی)</p>	<p>ردیف درختان سرو کهنسال</p> <p>درختان نارنج در کرت‌ها</p> <p>مرداب‌هایی با نیزار و نیلوفر آبی</p> <p>انواع پوشش جدید گیاهی</p> 	<p>ارجاع به طبیعت بکر</p> <p>وجود ردیف سرو در امتداد مسیرهای باغ</p>	
ساختار باغ	<p>جزیره دایره‌ای (ویلبر)</p> <p>دریاچه و جزیره‌ای دایره مانند - پل چوبی در کنار کارخانه قندسازی (ناصرالدین شاه)</p> <p>وجود پل از خشکی به دریاچه - کوشک وسط دریاچه (ویلبر)</p> <p>باغی دراز در امتداد پل - راه اتصال به باغ از سبزه میدان (ملگوف)</p> <p>شکارگاه مرغابی وسط دریاچه (اعتمادالسلطنه)</p>	<p>جزیره ای تقریباً مدور</p> <p>وجود آثار کارخانه قند در این بخش</p> <p>دریاچه تقریباً مدور (ساخت و ساز و تسطیح بخشی از دریاچه شکل دایره را تغییر داده است)</p> <p>وجود بنایی در درون آب جز اینیه احداثی در جزیره</p> <p>وجود مسیرهای مستقیم با پوشش سرو در حاشیه مسیرها</p> <p>محصوریت باغ با عنصر طبیعی آب</p> 	<p>استفاده حداکثری از بستر طبیعی منطقه در احداث باغ</p> <p>ساماندهی جزیره و ایجاد محورهای مستقیم در مقابل طبیعت بکر اطراف</p>	 <p>۱. سبزه میدان ۲. باغ دراز احتمالی ۳. مکان کارخانه قند ۴. پل چوبی ۵. مسیرهای عمود بر هم ۶. پل چوبی ۷. کوشک یا محل شکار</p>

خاصی مانند مستطیل یا چهارباغ معرفی می‌کنند؛ شاهد گونه‌های مختلف شکلی در باغ ایرانی هستیم. گونه‌هایی از باغ ایرانی در کرانه جنوبی دریای خزر در دوره صفوی احداث شد که هدف مقاله بررسی و معرفی یکی از آنها یعنی باغ- جزیره بحرالارم

جدول ۲. مقایسه بین شاخصه‌های باغ بحرالارم و ویژگی‌های مشترک باغ ایرانی. مأخذ: نگارنده.

شاخصه‌ها	باغ بحرالارم	باغ ایرانی
ساختار باغ	هندسه کلی باغ	شکل منظم براساس شرایط زمین - نمونه‌های مشابه ائل گلی، لنجان و عباس آباد هندسه مستقیم‌الخطوط
	محورهای باغ	شالوده باغ بر وجود محور اصلی محورهای مستقیم‌الخطوط در باغ
	محصوریت	محصوریت با دیوار یا عامل طبیعی
دید و منظر	داخلی	چشم اندازه‌های عمیق در محورهای باغ
	خارجی	چشم اندازه وسیع به آب (دریاچه) و مناظر بکر اطراف
گیاهی پوشش	نظم	پوشش منظم در امتداد محورهای باغ (جزیره)
	نوع	درختان همیشه سبز مانند سرو به عنوان درخت آیینی و درختان میوه درختان خزاندار برای ایجاد مناظر متنوع در طول سال
آب	کل	بهره‌گیری از آب به صورت حداکثری پهنه وسیع آبی در باغ‌های مناطق پر آب
	جزء	انواع سیستم‌های آبی ساکن و جاری (حوض، نهر و ...)

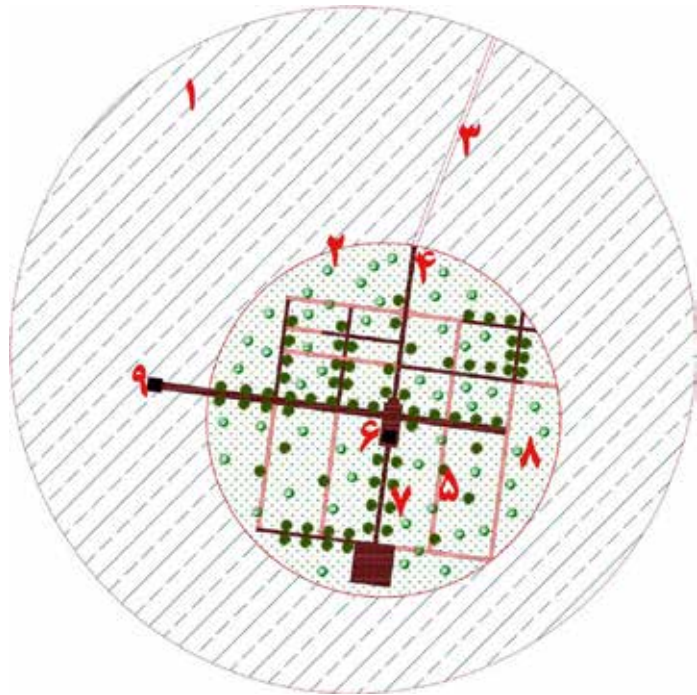
بابل بوده است. به دلیل شرایط اقلیمی منطقه مازندران و آسیب‌پذیرتر بودن آثار معماری از جمله باغ‌ها که از ناپایدارترین آثار هستند، متأسفانه آثار به‌جا مانده بسیار اندک است و تلاش در شناسایی آنها از طریق اسناد و نوشته‌های تاریخی می‌تواند کمکی شایان در بازشناسی و فهم ویژگی‌های این باغ‌ها باشد. در این میان باغ بحرالارم بابل نیز از این امر مستثنی نبوده و در روند تاریخی خود بسیار آسیب دیده است و جز جزیره و شرایط توپوگرافیک و برخی از ردیف درختان سرو، عناصر قابل توجهی از باغ دوره صفوی به‌جا نمانده است.

پژوهش حاضر براساس اسناد تاریخی و شرایط فعلی به معرفی و بازسازی تصویری از باغ پرداخته است. پس از بررسی و تحلیل متون و تحلیل‌های ساختاری باغ و مقایسه با ویژگی‌های باغ ایرانی این نتیجه را می‌توان گرفت که باغ بحرالارم گونه‌ای از باغ ایرانی را به نام باغ-جزیره (احداث کل باغ در جزیره‌ای درون یک دریاچه که دسترسی به آن از طریق قایق یا پل فراهم می‌شد) به نمایش می‌گذارد. این باغ با شکل خاص خود جلوه‌ای از تنوع گونه‌شناسی باغ ایرانی را به نمایش گذارده است، پهنه وسیع آبی و تعبیه کل باغ در جزیره مرکزی از نمونه‌های ویژه و معدود در باغ‌های ایرانی است. احترام به آب و ارزش آن در نزد ایرانیان علی‌رغم عدم توجه اقلیمی (افزایش رطوبت محیط)، سبب شد که موقعیت فوق به صورت یک باغ و اقامتگاه و تفریح‌گاه جزیره‌ای درآید. علیرغم نگاه زیبایی‌شناسانه ایرانی در نظم هندسی باغ و چیرگی این نگرش بر نظم طبیعی در هندسه کلی باغ، نمی‌توان نقش بستر و شرایط زمین و میزان وجود عناصر طبیعی مانند آب در منطقه را در طراحی باغ نادیده گرفت؛ لذا با بررسی این نمونه می‌توان گفت که باغ فوق‌الذکر و در نتیجه باغ ایرانی به دنبال استفاده ایده‌آل از بستر در بهره‌گیری حداکثری از منظر بوده است (تصویر ۱۲).

پی‌نوشت‌ها

۱. اقلیم و جغرافیای شمال کشور با وجود آب فراوان و زمین حاصلخیز سبب می‌شود تا اگر باغی در این منطقه رها شود پس از مدت کوتاهی به‌صورت بیشه و جنگلی انبوه درآید. تصویر ۱، ترسیمی دموگراف و نیز تصاویر موجود دیگر مؤید این قضیه است و این وضعیت با باغ‌های ایرانی احداث شده در کویر مرکزی مغایر است.

۱. دریاچه
۲. جزیره
۳. پل چوبی
۴. مسیرهای موجود (با پوشش سروهای قدیمی در حاشیه)
۵. مسیرهای احتمالی (در امتداد مسیرهای موجود)
۶. کاخ (احدائی نهایی در دوره پهلوی اول)
۷. درختان سرو
۸. درختان نارنج و پوشش متنوع فعلی
۹. کوشک آبی یا شکارگاه.

تصویر ۱۲. پلان بازسازی تصویری باغ بحرالارم براساس اسناد تاریخی و مشاهدات میدانی. مأخذ: نگارنده.

۲. با توجه به نام قدیم بابل - مه‌میترا - که نشان از یک مکان مقدس و وجود معبد و آتشکده میترا در محل و قرائنی که حاکی از وجود دریاچه پیش از دوره شاه عباس است، می‌توان احتمال وجود فضایی باغ مانند در این مکان را مطرح کرد. شباهت باغ به توصیفات باغ‌های پیش از اسلام و ایده‌های همسو با آنها، بر این امر صحه می‌گذارد. البته تدقیق این احتمال نیاز به پژوهش بیشتر و حفاری‌های باستان‌شناسی دارد.

فهرست منابع

- ابن اسفندیار، محمد. ۱۳۲۰. *تاریخ طبرستان*. به کوشش عباس اقبال آشتیانی. تهران.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن. ۱۳۱۱. *المآثر و الاثار*. تهران: دارالطباعة دولتی.
- الهی، یوسف. ۱۳۸۵. *عکس‌های تاریخی بابل*. تهران: نشر رسانش.
- ایلکا، شاهین و ایلکا، شهاب. ۱۳۹۰. *تجسم اندیشه آیینی در معماری و منظرپردازی ایران*. تهران: طحان.
- بانی‌مسعود، امیر. ۱۳۹۰. *باغ‌های تاریخی تبریز*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- برزگر، اردشیر. ۱۳۸۷. *تاریخ طبرستان*. تهران: نشر رسانش.
- براتی، ناصر. ۱۳۸۳. *باغ و باغ‌سازی در فرهنگ ایرانی و زبان فارسی*. فصلنامه *باغ نظر*، ۱(۲): ۱۵-۳.
- پتروچیولی، آتیلیو. ۱۳۹۲. *باغ‌های اسلامی معماری، طبیعت و مناظر*. ت: مجید راسخی. تهران: روزنه.
- حیدرنتاج، وحید. ۱۳۸۹. *باغ ایرانی*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- حیدرنتاج، وحید. ۱۳۹۲. *بررسی نقش آب و منظر در باغ عباس‌آباد*. فصلنامه *هنرهای بومی*. *دانشکده هنر و معماری دانشگاه مازندران*، ۲(۲): ۱۲۴-۱۱۳.
- زانگری لوتیجی. ۱۳۹۱. *باغ‌های ایرانی-اسلامی*. ت: مجید راسخی و فرهاد تهرانی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- زریاب، عباس (<http://www.encyclopaediaislamica.com/madkhal2.php?sid=59>)
- زندیه، مهدی و عرب سغار، ندا. ۱۳۹۱. *نظام الگوی باغ تخت شیراز با تکیه بر بازآفرینی تصویری*. فصلنامه *باغ نظر*، ۹(۲۳): ۲۰-۱۱.
- ستوده، منوچهر. ۱۳۶۶. *از آستارا تا استرآباد*. مجلد چهارم. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی.
- شاهچراغی، آزاده. ۱۳۸۹. *پارادایم‌های پردیس (درآمدی بر بازنشاسی و بازآفرینی باغ ایرانی)*. تهران: جهاد دانشگاهی.
- صالح طبری، صمد. ۱۳۷۸. *بابل سرزمین طلای سبز*. تهران: رسانش.

- طاهری، ابوالقاسم. ۱۳۴۷. *جغرافیای تاریخی گیلان و مازندران و آذربایجان از نظر جهانگردان*. تهران : شورای مرکزی جشن های شاهنشاهی.
- لغت نامه دهخدا. واژه پردیس (www.mibosearch.com)
- ملگونف، گریگوری والرئ یانویچ. ۱۳۶۴. *سفرنامه ملگونف به سواحل جنوبی دریای خزر*. تصحیح و ترجمه : مسعود گلزاری. تهران: دادجو.
- منصورى، سید امیر. ۱۳۸۴. *درآمدی بر زیبایی شناسی باغ ایرانی*. *فصلنامه باغ نظر*، ۲(۳) : ۶۳-۵۸.
- ویلبر، دونالد نیوتن. ۱۳۹۰. *باغ های ایرانی و کوشک های آن*. ت : مهین دخت صبا. تهران : نشر علمی و فرهنگی.